

Paládi-Kovács Attila
Tájak, korok, életmódok a Kárpát-medencében

Az *életmód, életforma, a paraszti élet rendje* régtől használatos fogalomkör a magyar néprajzi kutatásban, ennek ellenére a *Magyar Néprajzi Lexikonban* nem találunk róla sem címszót, sem szócikket. Ez azért is meglepő, mert a hazai kutatás a két világháború között lépten-nyomon használta a „népélet” kifejezést. Az *Ethnographia* 1923-25-ben *Népélet*, 1926-1948 között *Ethnographia – Népélet* néven jelent meg. Az 1930-as években indult *Folk-liv* néven a svédek folyóirata, alakult ki Stockholm egyetemén az *Institutet för folklivsforskning*, 1938-ban jelent meg Sigurd Erixon alapműve, a *Svensk folkliv*. Skandináv nyomokon indult a *Folk Life*, majd az *Ulster Folk Life* a brit szigeteken. A *Lebensform, Lebensformen, Lebensweise* a német, a *manner of life, mode of life* az angol nyelvű szakirodalom gyakran használt kifejezései. E kifejezések tartalmának meghatározására azonban alig-alig történt kísérlet.

Györffy István korának falusi, tanyasi népéről szólva rendre használja az életmód, életforma kifejezést, anélkül, hogy valaha is szükségét látta volna a fogalom meghatározásának. Nem kívánta követni az időben az életmód történeti változását, az életformák változatos típusait térben és időben. Sem ő, sem a következő nemzedék nem törekedett az életmódok típusrendjének megállapítására, rendszerezésére. A Györffy által említett életmódok a társadalom és a kultúra történetének nagy stációihoz, a formációk történetéhez is kapcsolhatók akkor, amikor az előmagyar nép *zsákmányoló életmódját* vagy a honfoglalók *nomád életmódját* jellemzi. Ezek a jellemzések nála többnyire a településformákkal kapcsolódnak össze. Az előmagyar népről írja: „*Mint halászok, vadászok és pákászok életmódjukból kifolyólag csak szétszóródva élhettek. Falvaik kevés házból álló tanyafélék. Gyakran magányos telepeken élnek, egymástól távol, egymással alig érintkezve. Csak nagyszabású halászatok alkalmával társulnak rövid időre. Szétszóródottságuk és zsákmányoló életmódjuk miatt sohasem lehettek szervezett népek vagy nemzetek. Más nép kellett, hogy megszervezze őket.*”¹

Itt utalok arra, hogy a távoli népek felfedezőinek, a tőlük származó útleírásoknak egyik fő törekvése az volt, hogy a távoli földek kincseiről és az ottani emberek életviszonyairól, „az életnek módjáról” adjanak minél hitelesebb, pontosabb leírást. A kezdeti kapcsolatfelvételekről szóló beszámolók elsősorban a „látható világról” (az utazó által látott építményekről, ruházatról, a megízlelt ételekről, italokról, a lakosok anyagi kultúrájáról) és az utazó megélt tapasztalatairól szóltak. A társadalmi szokások, kultuszok, rítusok, a folklór szövegek leírása nyelvismeretet, résztvevő megfigyelést kívánt a kutatóktól, – Regulytól, Bíró Lajoson át Bronislaw Malinowskiig – ami csak hosszabb expedíciók, a helyiekkel való együttélés révén valósulhatott meg.

A paraszti társadalom XIX–XX. századi életmódváltásáról az 1930-as években felvirágzó falukutató mozgalom és a népi szociográfia fiatal művelői hozták a legtöbb új ismeretet. Illyés Gyula, Szabó Zoltán, Erdei Ferenc, Kovács Imre koruk feszítő gondjairól, a falusi, pusztai emberek válságos sorsáról adtak hírt, ijesztő látteleket. Az írói szociográfiák közül kiválik tudósi rendszerességével, módszerességével a pályakezdő Erdei Ferencnek *A makói parasztság társadalomrajza* címen megjelent tanulmánya. A hagyományos, a századfordulós paraszti életmódot az általa megtapasztalt jelen viszonyaival vetette egybe és pontról pontra kiemelte a lényegi változásokat a családszervezet és családi élet, a lakás, az alvás, a tisztálkodás, az étkezések rendje, a ruházatkodás, az időgazdálkodás, a munkanapok és vasárnapok

¹ Györffy István: A néphagyomány és nemzeti művelődés. Államtudományi Intézet Táj- és Népkutató Osztálya, Bp., 1939/1942. 8.

(ünnepnapok) vonatkozásában.² A regisztrált változások alapján tett érvényes megállapításokat Makó paraszti társadalmáról az alföldi magyar mezővárosokra is kiterjeszthető módon. Erdei módszeres társadalomrajzához képest érzem soványnak azt az eredményt, amit az életmód újabb változási folyamatáról a hazai szociológia az 1970-es évek derekán megjelent monográfiákban, folyóiratokban közreadott.³

Az életmód fogalmának meghatározására más szakok sem igazán törekedtek. A *Magyar Értelmező Kéziszótárban* az alábbi meghatározás olvasható: „Az a mód, ahogyan valaki testi, szellemi, erkölcsi és anyagi vonatkozásban él”.⁴ Az egyénre szűkített értelmezés hasznos lehet a pszichológia és a népi társadalomban is megtalálható alkotó, előadó egyéniségek vizsgálata számára. Az individuum, az egyes ember életmódja elvileg kisebb-nagyobb emberi közösségekre is általánosítható. A kutatás azonban többnyire tágabb közösségekre és az emberi életnél hosszabb történeti periódusokra irányul. Ezért kívánatos a fogalom további elemzésével, bővebb kifejtésével foglalkoznunk. Kiindulásul a néprajzi kutatás számára a következő meghatározást vehetnénk alapul: „Az életmód, az ember létezésének kerete és gyakorlata abban a térben és időben, amelyben él, továbbá annak a módja, ismétlődő rutinja, ahogy anyagi és lelki szükségleteinek kielégítéséről, életfeltételeiről, erőinek újratermeléséről, társadalmi reprodukciójáról, utódairól és életközösségének más tagjairól gondoskodik.”

Az emberiség történetében az életmódnak, miként a kultúrának evolúciós szintjei tapinthatók ki, a gyűjtögető, halász, vadász, zsákmányoló életmódtól kezdődően a fejlett növénytermelő, kultúrnövényeket és háziállatokat tartó civilizációkon át a fejlett ipari kultúráig, a komplex társadalom és a modern városi életformák kialakulásáig. Az élelemszerzés és élelemtermelés lehetőségei és technikai szintjei az élet ritmusát, az emberi közösségek életmódját is meghatározták, s ez által jelentőségük messze túlmutatott a táplálkozáson. Wissler az amerikai kontinensen nyolc *food area*-t határozott meg az őslakók domináns étel-alapanyagai és foglalkozásai alapján.⁵

Az életmódok, életformák konkrét megjelenési formáinak, sokféleségének leírása a kultúrák konfigurációinak⁶ kutatásához hasonlóan elméleti megalapozást és speciális módszertan kialakítását igénylő feladat. Ilyen céllal készült, rendszerépítő munkákat sajnos az etnológia nemzetközi irodalmában is csak keveset ismerünk. A hazai szociológia, társadalomtörténeti kutatás többnyire megelégszik néhány rendszerező elv bevonásával és egy-két idősík megválasztásával. Olyan általánosan használt fogalmakra lehet itt utalni, mint a *fogyasztás – termelés*, a *megtelepült* vagy *vándor* életforma, a családi fogyasztást szolgáló *háztartás* és a családi gazdálkodást

² Erdei Ferenc: A makói parasztság társadalomrajza. Csanádvármegyei könyvtár 26. Csanád Vármegyei Községe. Makó, 1934. Reprint kiadás: Erdei Ferenc összegyűjtött művei. A magyar társadalomról. Akadémiai Kiadó. Bp., 1980. 9–69.

³ H. Sas Judit: Életmód és család. Az emberi viszonyok alakulása a családban. Békés megyei életmód-vizsgálat alapján. Szociológiai füzetek 17. Akadémiai Kiadó. Bp., 1966; Losonczy Ágnes: Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben. Akadémiai Kiadó. Bp., 1977; Szarvas Zsuzsa: Tárgyak és életmód. Összefüggések a háztartások eszközkészletének alakulása és az életmódváltozás között (Alsópáhok – Felsőpáhok). Életmód és tradíció 1. szám. MTA Néprajzi Kutatócsoport. Bp., 1988.

⁴ Juhász József et alii szerk.: Magyar értelmező kéziszótár. Akadémiai Kiadó. Bp., 1978. 277.

⁵ Wissler, Clark: The Relation of Nature to Man in Aboriginal America. New York, 1926. Ismerteti: Gunda Béla: A kulturális areák néhány kérdése. In: Paládi-Kovács Attila (szerk.): A néprajzi csoportok kutatási módszerei. Előmunkálatok a Magyarság néprajzához 8. szám. Bp., 1980. 12–17. Például: 1. Rénszarvas (*karibu area*) Alaszka, Kanada sarkövi részein; 2. *Lazac area*. Alaszkától délre a Csendes óceán Partvidékén kb. San Francisco-ig; 3. Erdei gyűjtögető életmód térsége a lombos erdők övezetében; 4. *Bölény area* a préri-övezetben stb.

⁶ Kroeber, Alfred L.: Configuration of Culture Growth. University of California Press. Berkeley – Los Angeles 1969.

megvalósító mezőgazdasági *üzem/parasztgazdaság* dichotómiája. Folytatható ez a felsorolás a „kétlakóság”, az ingázás, a szezonális munkásvándorlás kategóriáival, az „időben élés” fogalmaival (ünnepek és hétköznapok), a *szabadidő – munkaidő* fogalompárral, tovább az anyagi kultúra olyan rendező kulcsszavaival, mint az egyének és közösségek *tárgyi vagyona, tárgyi környezete, tárgyi ellátottsága* stb.

A tárgyi javak között évezredek óta kitüntetett szerepe van a sütés-főzést, a fűtést szolgáló tűzhelyeknek, a füstelvezetés módozatainak, a világítás, a tisztálkodás, a tárolás eszközkészletének. Az utóbbi néhány emberöltő alatt a füstös konyhától az elektromos tűzhelyig, a boglyakemencétől a központi fűtésig, a mécesestől, a *zsíros foklától*, gyertyától a villanyvilágításig, a dézsától, lavortól a vízvezetékig, a fürdőszobáig, a lugzókádtól és mosósulyoktól az automata mosógépig, a mángorlótól a villanyvasalóig haladt az életmódot gyökeresen átalakító technikai fejlődés folyamata, alakult ki az ezredforduló közép-európai komfortjának nagyanyáink, dédanyáink számára még elképzelhetetlen állapota.

Az idő szerepe az életmódban

Az idő pénz (*Time is money*) – mondja az angol. Széchenyi erről azt tartotta, hogy „*Az idő több mint pénz, mert az elveszett pénzt az ember visszanyerheti, de az elveszett időt nem*”. 1830-ban, amikor *Hitel* című műve ezzel az intellemmel megjelent, a pesti egyetem csillagvizsgálója megkezdte a déli pontos idő jelzését. A hagyományos és a modern társadalom időszemlélete távol áll egymástól. A XIX–XX. századi polgárság Nyugat-Európában az időt már önmagában is értéknek tekinti, amit be kell osztani, amivel takarékoskodni kell, s ami pénzzel mérhető (lásd órabér, napszámber stb.). A munkaadó arra törekszik, hogy minél teljesebben felhasználja az alkalmazottak munkaidejét. „*Az idő fizetőeszköz lett, már nem töltik, hanem költik.*”⁷ A kialakult ipari társadalomban már nem is az elvégzett munka, a megoldott feladat, hanem a pénzzé redukálódott idő értékét számolták.

Azt látjuk, hogy az időkénszer a modern (kapitalista vagy ipari) társadalom terméke. A megelőző társadalmi formációk – mint az európai feudalizmus – időkövetelményei sokkalta enyhébbek voltak, s kevésbé nyomasztották az egyént. Az európai civilizáció fejlődésének viszonylag kései fokán vált „az idő” a kikerülhetetlen és mindent átfogó kényszer szimbólumává. A modern ipari társadalom kialakítja az egyén „idő-lelkiismeretét”, az időben történő cselekvés követelményét.⁸ A vekker csörgése, a telefonébresztő, a fizetési határidő, a kézirat leadásának határideje egyre több ember időgazdálkodásába épült be már az előző 5–6 nemzedék életében is.

Egy-egy ország társadalmán belül többféle időfelfogás létezik egyidejűleg, egy-egy történelmi periódusban is. Az időfelfogások különbözhetnek egymástól társadalmi csoportok, foglalkozási rétegek, etnikai csoportok (pl. munkanélküli és egyéb segélyeken élő csoportok), korosztályok (nyugdíjasok) és individuumok szerint is.⁹ A hagyományos időszemlélettel élő ember nem különíti el élesen a munkaidőt és a szabadidőt. Utóbbi fogalmát nagyapáink, dédapáink nemzedéke még nem ismerte. Erdei Ferenc 1934-ben a makói parasztságról állapította meg, hogy tőlük a munka, az anyagi termelés „*könyörtelen szigorúsággal követelt minden alkalmas időt és erőt. Virradatkor*

⁷ Thompson, Edward P.: Az idő, a munkafegyelem és az ipari kapitalizmus. In: Gellériné Lázár Márta (szerk.): *Időben élni. Történeti-szociológiai tanulmányok*. Bp., 1990. 67.

⁸ Elias, Norbert: Az időről. In: Gellériné Lázár Márta (szerk.) *Időben élni. Történeti-szociológiai tanulmányok*. Bp., 1990. 31–36., Paládi-Kovács Attila: Hagyományos közösségek időhasználatának eltérő vonásai. In: Uő. *Tárgyunk az időben. Néprajzi kihívások és válaszok*. Ethnica Kiadás. Debrecen, 2002. 67.

⁹ Mindenki ismer csellengő, ráérősen élő embereket a szűkebb és tágabb környezetében.

*a munkába állni és sötét estig dolgozni – vakulástól vakulásig – olyan paraszti tisztességnek tartatott, amely ellen véteni, még ha a körülmények meg is engedték volna, a legnagyobb bűn volt [...] A dologtalanságot tartották a legigazibb vétkeknek, és ehhez mérten ítélték el a dologtalanokat.*¹⁰

A „szabadidő” fogalmát a vasárnapi munkaszünet és az ünnepi kalendárium foglalta magában. Makón már a szombat délutánt is az ünnepi készülődés töltötte be. Sütés-főzés, takarítás folyt mindenhol. Vasárnap a templomozás, az ünnepi ebéd, a látogatás, a játék ideje volt. Vasárnap a régi faluban a lélek, a vallás, a költészet, a művészet ideje. Vasárnap vették fel a szebb ruhát, nyitották ki a vendégeknek a tisztaszobát, ültek ki délután, estefelé az öregek az utcai padokra, sétáltak az utcán az eladó leányok csoportjai, daloltak és táncoltak a fiatalok. A *játszónak* nevezett tér (pl. Konyár, Bihar m.) a régi sportjátékoknak is helyet adott (*tekézés*, labdázás, *mancozás*, *bigézés* stb.). Vasárnapokon ballagtak ki a határba, hogy lássák a vetést, vittek sós korpát a gulyán élő tinóknak, látogatták meg ladikon a szigetközi gazdasszonyok a szigeteken nyaraló libanyájakat.

A XIX. századi magyar falvakban a játék ideje kizárólag a vasárnapokra, ünnepnapokra korlátozódott. A XX. század elején a mezővárosokban is szokásba jöttek a polgári, városi játékok, így a kártya, a billiárd, helyenként a kocsmai teke (nem ütőfás, hanem gurítós játék) és a futball, ami kiváltotta az öregek rosszallását. Az ipari kolóniák népe, a telepített bányászok, kohászok, gyári dolgozók vasárnapi időtöltését elsősorban a modern városi játékok (kártya, sakk, billiárd) és a sportesemények, főként a futballmeccsek jellemezték. A sportköröknek, versenyeknek közösségformáló erejük volt, mind a sportoló fiatalok, mind a nézőközönség, a drukkerok köreiben. A munkástelepeken fűvőszenekekarok, dalárdák, majálisnak és juniálisnak mondott piknikezések, sörözések léptek az egyház által mozgatott falusi körmenetek, bűcsújárások stb. helyébe.

Az egyházak viszonylag későn figyeltek fel a társadalom átrétegződésére, a munkásság lelki ellátatlanságára. Évtizedekkel megkésve épültek fel az új iparvárosok (Diósgyőr, Ózd, Salgótarján, Tatabánya, Dorog stb.) templomai. A helyzet 1891-ben kezdett változni, amikor XIII. Leó pápa kiadta *Rerum novarum...* kezdetű enciklikáját, melyet teljes egészében a kapitalista társadalmat feszítő szociális gondoknak, a társadalmi igazságosság keresztény felfogásának szentelt.¹¹

Azt látjuk, hogy a szociológiában használatos szabadidő-meghatározások csak városi viszonylatban érvényesek. Krakkó-vidéki felmérések az 1970-es években azt mutatták ki, hogy a felmérésben megkérdezettek 15 %-a (az idősebb parasztemberek) tagadták a szabadidő létezését. A megkérdezett falusiak 30 %-a az estével, a vásár- és ünnepnappal azonosította, mintegy 25 %-uk pedig a könnyebb munkákkal és a szórakozással jellemezte a szabadidő fogalmát. A lengyel falusiak egyharmada munkával és a kötelezettségekkel ellentétes fogalomként fogta fel a szabadidő lényegét. Köztes fogalom a „lekötött idő”. Ugyanis az ingázók napi 2-3, olykor 4 órát kitevő utazással töltött idejét *lekötött idő*nek minősítették. Ezt a köztes időnemet azonban nem a *szabad-* hanem a *munkaidő*höz kapcsolták.¹²

¹⁰ Erdei i. m. (1934) 52. Az „elítélés” erkölcsi ítéletet, megbotránkozást jelent ebben a kitételben.

¹¹ Paládi-Kovács Attila: Ipari táj. Gyárak, bányák, műhelyek népe a 19–20. században. Akadémiai Kiadó. Bp., 2007. 146. Az ózdi munkáskolóniák számára 1893-ban épült fel a római katolikus templom, 1905-ben a református templom. Diósgyőrben a római katolikus templomot 1908-ban, a református templomot 1928-ban szentelték fel.

¹² Szabó Piroska: Az idő és a munka kapcsolatának változásai egy lengyel faluban. Népi kultúra – népi társadalom. Az MTA Néprajzi Kutatócsoportjának Évkönyve X. Akadémiai Kiadó. Bp., 1977. 78–80.

A szociológia hazai időmérleg-kutatásai sajnos manapság is főként a városi népesség rétegeire, csoportjaira irányulnak. Különösen a férfi–női munkamegosztás tekintetében bizonyulnak irányadónak. A tévészés, internetezés, a gyermeknevelés helye a mai időmérlegekben hatalmas eltolódást mutat az előbbiek javára, a családi beszélgetések és a gyermeknevelés kárára. Az időhasználat kutatása, tágabban véve pedig a vidéki lakosság mai életmódjának vizsgálata egyik központi feladata lehetne a néprajzi, honismereti kutatóknak, műhelyeknek is.

In: *Honismeret* XLII (2014/5) 20-23.